

על המקורות הערבים לחקר מלחמת העצמאות

יוסף נבו

אחרי מלחמת העצמאות הופיעו בארצות ערב פירסומים רבים מסוגים שונים על המלחמה (מלחמת ארץ-ישראל או מלחמת 1948, בטרמינולוגיה הערבית); החל במיסמכים רשמיים, עבור בספרי זכרונות וביאוגרפיות וכלה בספרות יפה. חומר מגוון זה החל לראות אור בשנת 1948 וממשיך להופיע עד עצם היום הזה. הדוגמות המאוחרות הן פירסום זכרונותיהם של פאוזי אל-קאוקג'י, מי שהיה מפקד 'צבא ההצלה' (כוח המתנדבים שאורגן על ידי הליגה הערבית לסיוע לערביי ארץ-ישראל ופעל בשלבים הראשונים של המלחמה) ושל מופתי ירושלים לשעבר אל-חאג' אמין אל-חוסייני¹, אשר הופיעו בהמשכים ממש עד ערב מלחמת יום הכיפורים.

החלק היותר מוכר לקורא העברי והמערבי של הפירסומים הערבים על מלחמת העצמאות, הוא הענף המכונה ספרות הלקח; דהיינו אותו סוג של חיבורים, שהופיע מיד לאחר המלחמה, ניתח את הסיבות לתבוסה הערבית, וחיפש את שורשיה לא רק במהלכים צבאיים ופוליטיים ישירים, אלא גם באופי החברה, בצורת חשיבתה ובדפוסי התנהגותה. סוג זה מוכר, כאמור, גם מחוץ לעולם הערבי גם משום שקצתו תורגם וגם בגלל הביקורות והניתוחים המרובים, יחסית, שנכתבו על-אודותיו².

החומר החשוב יותר לדיוגנו הוא זה העוסק במלחמה עצמה מנקודת-המבט הערבית: תיאור המהלכים הצבאיים והמדיניים וניתוחם; מידת חלקם של הצבאות השונים במערכה; חשיבותו של הגורם הפלסטיני בזירת הקרבות; היחסים בין מדינות ערב בין לבין עצמן

1 זכרונותיו של קאוקג'י פורסמו ב-*Journal of Palestine Studies*, No. 4, 5 (1972) זכרונות המופתי הופיעו בשבועון המצרי אחר אחר סאה החל בספטמבר 1972. הקטעים העוסקים במלחמת העצמאות וברקע שלה מצויים בגליונות שבין מרץ לספטמבר 1973.

2 החיבורים הבולטים בתחום זה של הוגה הדעות הנוצרי הלבנוני קסטנטין זורייק מענא אל-נכבה ושל הפלסטיני מוסא אל-עלמי עברת פלסטין, תורגמו לאנגלית. הראשון בשם: *The Meaning of the Disaster, Beirut, 1956* והשני: *"The Lesson of the Disaster"* *Palestine, Middle East Journal* III (1949) pp. 373-405. סיכום והערכה של הפירסומים השונים בתחום זה ראה: [אשר גורן] לקח הערבים ממלחמת השחרור, מחלקת מודיעין, נובמבר 1952. וכן יהושפט הרכבי עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, הל-אביב, 1968. עמודים 329-347.

ובינו לבין ערביי ארץ-ישראל והאינטרסים של כל ממשלה ערבית בארץ ושיקולי ההתערבות שלה.³

לצורכי המחקר ההיסטורי ניתן לחלק את הפירסומים הערבים לכמה קטיגוריות: פירסומים רשמיים ורשמיים למחצה; זכרונות של אנשי צבא ומדינאים שנטלו חלק בעשייה הצבאית והפוליטית; זכרונות של עדי-ראייה וכן מחקרים היסטוריים. איפיונים נוספים שיש להביאם בחשבון הם לאומיות המחברים (פלסטינים או אחרים) וכן זמן הופעת החיבורים. אצל מחברים פלסטינים קיימת, כצפוי, נטייה להאשים את הצבאות הערבים ומדינות ערב באחריות לכשלונות ובצימצום כושר הפעולה של ערביי ארץ-ישראל.⁴ לעומתם נוטים המחברים האחרים להגדיל את חלקם של הפלסטינים בתבוסה, תוך הוקעת פיצולם הפוליטי, העדר מנהיגות סמכותית אצלם וכן ביטולם ככוח לוחם.⁵

שאלת עיתוי הפרסום גם היא בעלת חשיבות. התיבורים המאוחרים יותר כוללים אמנם לעיתים חומר הרואה אור לראשונה, אולם עם זאת נפגמת האוטנטיות שלהם בגלל ממד הזמן ועקב התפתחויות שונות בין האירוע לבין הפירסום. אחת הדוגמאות לתופעה זאת היא זכרונותיו של קאוקגי (ראה הערה מס' 1). ה־Memoirs מתועדים אומנם בשפע מברקים ומסמכים מתקופת ההתרחשות אך יחד עם זאת נוטה קאוקגי להמעיט מערכם של קשריו עם עבדאללה מלך עבר הירדן בחודשים הראשונים של 1948, למרות התפקיד המרכזי שמילא עבדאללה בהשגת המינוי לקאוקגי ובסיוע שהעניק לצבא ההצלה. הצנעת חלקו של עבדאללה נובעת בגלל הצטננות היחסים בין שני האישים לאחר מכן בגלל תווית ה'בוגד' שהודבקה למלך ההאשמי, עקב סיפוח הגדה המערבית לארצו ובגלל המשא ומתן שניהל עם ממשלת ישראל.

החשוב מבין הפירסומים הרשמיים והרשמיים למחצה הוא הדין-וחשבון של ועדת החקירה העיראקית בנוגע למהלכי המלחמה, אשר חובר בשנת 1949. הוא הביא גילויים שטרם נודעו (ואשר חלקם אומת מאוחר יותר על ידי מקורות נוספים) כמו

3 רשימה מקפת של פירסומים בנושא זה מצויה בתוך: הסכסוך הישראלי ערבי, ביבליוגרפיה של ספרים ופרסומים בערבית. ליקט וערך נעים שהרבני. מרכז הריצופים לחקר ערביי-ישראל ויחסי ישראל ערב, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ג. רשימה נוספת מצויה בחוברת של אשר גורן (ראה הערה קודמת). מספר קטן של תיבורים ומיסמכים בתחום האמור תורגמו לעברית: בעיני אויב: שלושה פרסומים ערבים על מלחמת הקוממיות. תל-אביב, 1954. תרגם שמואל שגב (סבאג). מאחורי הפרגוד: ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל. תל-אביב, 1954. תרגם שמואל שגב (סבאג). עבדאללה אל-תל, זכרונות עבדאללה אל-תל תל-אביב, 1960. תרגם יהושע חלמיש.

4 למשל: אל-האג' מחמד אמין אל-חסיני, חקאיק ען קדית פלסטין (אמיתות על אודות שאלת ארץ-ישראל) קאהיר, 1956. מתמר נמר אל-הוארי, סר אל-נכבה (סוד התבוסה) נצרת, 1955. מחמד נמר אל-ח'טיב, אחדות אל-נכבה או נכבת פלסטין (אירועי התבוסה או תבוסת ארץ-ישראל) בירות, 1967.

5 ראה: מחמד אל-רוסאן, מעאר כ באב אל-אד (קרבות שער הגיא). קסטנטין זוריק, מענא אל-נכבה (משמעות התבוסה). בירות, 1948.

ההחלטות הסודיות של ועידות הליגה הערבית ב-1946—1948; תכניות הפלישה והכוונות הבין-ערביות ביחס לארץ-ישראל.

ככל הידוע לא פירסמה אף מדינה ערבית ספר היסטוריה רשמי על המלחמה. עם זאת פורסמו ספרים רבים המתארים את הצבאות הערבים השונים בארץ-ישראל. הבולטים בתחום זה הם המצרים והעיראקים, אך ניתן גם למצוא ספרים עבי כרס המתארים את הצבא הסעודי או את המתנדבים הלובים במערכה⁶. גם בענף זה מצוי הבדל בולט בין פירסומים מוקדמים ומאוחרים כאשר קו התיחום הוא ההפיכות הצבאיות ושינויי המשטרים (במצרים ב-1952 ובעיראק ב-1958). בספרים המאוחרים יותר מצויה, מלבד תיאור הלחימה בשדה הקרב, גם ביקורת על המשטרים הישנים והקשר בינם לבין תוצאות המלחמה⁷. מבין הזכרונות של אישים שהשתתפו בפועל בקרבות, המפורסמים ביותר הם ספרו של עבדאללה אל-תל, מי שהיה מפקד גדוד בלגיון הערבי ולאחר מכן המושל הצבאי של ירושלים הערבית⁸, וכן של ג'מאל עבד אל-נאצר, אשר שירת כקצין מודיעין בדרגת רב-סרן בכוח המצרי הנצור בכיס פאלוג'ה⁹.

מנקודת מבטו של היסטוריון המלחמה, עבדאללה אל-תל הוא המעניין יותר, הן משום העובדות המרובות שהוא מביא ביחס למהלכי המלחמה (שאינן נקיות מסילופים) והן משום גילוייו על המגעים בין הסוכנות היהודית (ולאחר מכן ממשלת ישראל) לבין ממשלת עבר הירדן (גם כאן מרובים אי הדיוקים). אולם עבדאללה אל-תל, כמוהו כג'מאל עבד אל-נאצר, אינו מחוסר פניות. הוא מנצל את זכרונותיו לעריכת חשבונות עם מפקד הלגיון הבריגדיר ג'ון באגוט גלאב (גלאב פאשה) והקצינים הבריטים האחרים בצבא זה וכן עם המלך עבדאללה — אלא שכלפיו יחסו של אל-תל איננו חד משמעי.

זכרונותיו של ג'מאל עבד אל-נאצר פורסמו אחרי הפיכת 1952, כאשר הרב-סרן לשעבר כבר היה שליטה של מצרים, לכן ניתן למצוא בהם רבות מן ההאשמות שפורסמו במצרים להסברת הכשלון הצבאי המצרי במלחמה: אי הכנה מספקת של הצבא מבחינת חימוש וציוד, שחיתותם של הפוליטיקאים בעורף ואדישותם למתרחש בשדה הקרב¹⁰. מדינאים ערבים כמעט לא פירסמו ספרי זכרונות המיוחדים למלחמת העצמאות,

6 כאן המקום לציין גם את ספרו של כאמל אסמאעיל אל-שריף, אל-א'א'א'א'ן אל-מסלמון פי הרב פלסטין (האחים המוסלמים במלחמת ארץ-ישראל) קאהיר, ללא תאריך, המתאר לחימתו של כוח יוצא דופן: מתנדביו של ארגון דתי-פוליטי מצרי.

7 אחת הדוגמאות הטובות לכך הוא ספרו של מחמד פיצל עבד אל-מנעם, אסראר 1948 (סודות 1948) שהופיע בקאהיר בשנת 1968. זהו מחקר מקיף המנתח באריכות גם את המצב הפוליטי ואת המערכת הבין-ערבית, תוך ציון ליקויים ומחדלים.

8 ראה הערה מס' 3. התרגום העברי של ספר זה אינו שלם ומספר קטעים הושטו ממנו.

9 מעאר כ פי אל-צ'חרא (מערכות במדבר), קאהיר, 1955. זכרונותיו של עבד אל-נאצר על המלחמה פורסמו גם בשבועון המצרי א'א'ח'ר ס'א'ע'ה במרץ-אפריל, 1955.

10 טיעונים אלה הופיעו גם במאמר פרי עטו של מחמד נגיב בשבועון רוז אל-יוסף מיד לאחר הפיכת יולי 1952.

אולם ניתן למצוא פרקים העוסקים בסוגיה זאת באוטוביוגרפיות ובזכרונות של אישים לא מעטים¹¹. אחרים פירסמו זכרונות ספציפיים למלחמה בעתונות הערבית¹². מקורות אלה מאירים בדרך כלל את ההיבטים הפוליטיים הקשורים במערכת הבין-ערבית סביב שאלת ארץ-ישראל ומייחסים את התבוסה לאינטרסים פרטיקולריסטים של מדינות ערביות עמיתות או של פוליטיקאים יריבים.

מן הספרים שנכתבו כמחקרים היסטוריים על המלחמה, המפורסם ביותר הוא חיבורו המרשים בן ששת הכרכים של הסופר והחוקר המנוח מראמאללה עארף אל-עארף¹³. אל-עארף, בהיותו היסטוריון בעל מוניטין, ניסה להעלות על הכתב תיאור אובייקטיבי או אובייקטיבי לכאורה של ההתרחשויות הצבאיות והפוליטיות, תוך חשיפת שפע פרטים ועובדות, לעיתים אף מתועדים ומעוגנים במקורות ראשוניים. אולם היותו פלסטיני מחד גיסא, ועובד מדינה בממלכה הירדנית ההאשמית מאידך גיסא, השפיעו כמובן על אופי החיבור. עבודה היסטורית חשובה נוספת וחדשה יותר היא ספרו של מחמד פיצל עבד אל-מנעם המצרי, שכבר הוזכר (ראה הערה 7).

מקורות ארכיונים של ארצות ערב לתקופה הנדונה אינם עומדים לרשות החוקר הישראלי וככל הידוע, אף לא לחוקר המערבי ואפילו הערבי. דווקא בגנוך המדינה בירושלים מצוי חומר ארכיוני ערבי המסייע בחשיפת עובדות חדשות, בעיקר על ערביי ארץ-ישראל בתקופת מלחמת השחרור. אחד מסוגי חומר זה כולל תיקים של האירגונים הפוליטיים אשר פעלו בארץ ישראל עד 1948: הוועד הערבי העליון והוועדות הלאומיות, אשר התארגנו מטעמו בערי הארץ השונות. בתיקים אלה ניתן למצוא תיעוד רב ערך על ההתארגנות הצבאית והמדינית של ערביי ארץ-ישראל במחצית הראשונה של 1948, על מידת התיאום בין האזורים השונים והקשרים בין ההנהגה הארצית לבין הכוחות המקומיים. סוג אחר כולל תיקים של מושלי המחוזות העבר-ירדנים בגדה המערבית (אשר נתפסו ב-1967), מהם ניתן ללמוד (לענייננו) על מצבם של ערביי ארץ-ישראל בתחום הכיבוש הירדני החל במחצית השנייה של 1948 והתפתחות מערכת היחסים בינם לבין הממשל החדש. נראה איפוא כי מצויים פירסומים ערביים במספר רב ביותר בנושא מלחמת העצמאות ואשר חלקם הוא בעל דרגה גבוהה למדי של ראשונות ואוטנטיות. בגלל הרב-גונית במוצאם הלאומי, עיסוקם ומעמדם של המחברים השונים, זכה הנושא לטיפול מזוויות שונות ומנקודות-מוצא מרובות. כל אלה, בצירוף החומר הארכיוני, מהווים מקור רב-ערך וחשיבות לחקר אחד ההיבטים המרכזיים של מלחמת העצמאות. חלק לא מועט מן החומר שצויין כאן טרם מוצה, ועדיין הוא בחינת אתגר לחוקר שיעשה בו שימוש נאות.

11 בין היתר המלך עבדאללה, הזאע אל-מג'אלי ראש ממשלת עבר הירדן לשעבר, פאדל אל-ג'מאלי ראש ממשלת עיראק לשעבר ומחמד חסין היכל מי שהיה יושב ראש הסינאט המצרי.

12 ראה הערה מס' 1.

13 עארף אל-עארף אל-נכבה (התבוסה) צידון, 1956—1960.